

ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 314.151.3-054.75(=112.2)+(=162.1)(477)«193»

В. І. Адамовський

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПЕРЕСЕЛЕННЯ, ВИСЕЛЕННЯ ТА ДЕПОРТАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО І НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються масові виселення, переселення та депортації громадян України за національною ознакою, що здійснювались в другій половині 30-х років. Висвітлюється діяльність спеціальних комісій по переселенню, що створювалися в областях та проблеми організації спецпоселень в Казахстані.

Ключові слова: переселення, виселення, депортація, спеціальні комісії, родини.

Проблема масових депортацій населення України в першій половині ХХ століття останнім часом привертає все більшу увагу дослідників. На жаль, в сучасній літературі, інформаційно-довідкових виданнях відсутнє необхідне тлумачення термінів депортація, вислання, заслання. В законодавстві деяких країн, енциклопедичних виданнях вони виводяться від латинського слова *deportatio* і фактично ототожнюються.

В той же час вислання трактувалося як вид кримінального покарання, яке полягало у вилученні засудженого як в судовому, так і позасудовому порядку з місць його проживання і з заборонаю мешкати в певних місцевостях.

Поняття заслання розглядається як один з видів основного або додаткового кримінального покарання, який полягав у виселенні особи з місця її постійного чи тимчасового проживання.

В контексті дослідження масових депортацій населення СРСР і в тому числі України привертає увагу дослідницька діяльність І. Винниченка, В. Земскова, І. Зеленина, М. Бугая та інших дослідників.

Виселення поляків і німців, переселення євреїв не лише не мали під собою обґрунтованих правових підстав, а й здійснювались за відсутності елементарних умов для розміщення і розселення спецпереселенців.

В ході операції щодо поляків згідно з наказом Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу його керівник Г. Ягода звертався 24 грудня 1937 року до Голови РНК СРСР В.М. Молотова з проханням виділити з резервного фонду уряду 75 млн. крб. на облаштування депортованих [1].

Операцію з переселення 1500 польських родин з Вінницької області до Харківської та Донецької областей пропонувалось розпочати 5 січня 1936 р. та закінчити 15 січня цього року [2]. Керувати нею мала спеціальна комісія, затверджена постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 3 листопада 1935 року та ЦК КП(б)У від 4 листопада 1935 року. До її складу увійшли І. Шелехес, М. Попов, А. Литвин, А. Шувалов, О. Александровський, М. Левицький (НКЗем), П. Орлов (ПУКВО) [3].

Очевидно, на думку вищого політичного керівництва країни і республіки, вжитих заходів було недостатньо, оскільки вже в листопаді на порядок денний було поставлене питання про виселення за межі України 6-7 тисяч господарств, головним чином, з числа польського і німецького населення. Конкретні пропозиції з цього приводу було доручено нести комісії у складі С. Косіора (голова), П. Постишева, П. Любченка, М. Попова, І. Шелехеса, В. Балицького, Й. Якіра, О. Ільїна, М. Василенка, А. Налимова, М. Шарова, В. Чернявського, С. Триліського, Д. Соколинського, М. Паперного [4].

Важко, як твердить В. Жезицький, сказати, хто з названих членів комісії керував підготовкою інструкції з виселення, яка за своїм змістом не відповідає елементарним нормам людської моралі.

Спеціальні комісії створювались і в областях. У Вінницькій області її очолював перший секретар обкому КП(б)У В. Чернявський, а до її складу входили керівники місцевих партійних, радянських органів, обласного управління НКВС [5]. Активність обласних комісій, в тому числі Вінницької, була винятково високою. В числі перших кроків здійснених нею було здійснено всебічний облік польських і німецьких родин, які підлягали виселенню. Зокрема, з Берездовського району планувалось виселити 250 господарств, з них 249 польських родин та 3 німецьких, 2 господарства про всяк випадок залишалися як резервні [6].

До речі, створення резерву на виселення виглядало особливо цинічним, оскільки свідчило не про наявність оперативних матеріалів, щодо «політичної неблагонадійності» польських та німецьких родин, а про наперед встановлені нормативи, які допускали можливість польським та німецьким населенням вчинення дій, які б були спрямовані проти радянської влади і радянського суспільного устрою. Так, по Базалійському району було «зарезервовано» на виселення 94 родини, в Городоцькому – 129, Сатанівському – 91, Ярмолинському – 108, Смотрицькому – 128, Кам'янець-Подільському – 101, Оринському – 45, Чемировецькому – 95, Антонінському – 300, Лопонському – 60, Ляховецькому – 78, Ізяславському – 47, Старо-Костянтинівському – 46 [7].

Після попередньої підготовчої роботи комісія з переселення, зібравшись 2 квітня 1936 року на своє перше засідання, затвердила перелік районів так званої «першої черги», в яких пропонувалось виселити 5567 польських та німецьких родин. Серед них: в Городницькому – 900, Олевському – 560, Яруньському – 693, Баранівському – 608, Новоград-Волинському – 556. Всього по Київській області планувалось виселити 3317 господарств, по Вінницькій (Проскурівський, Шепетівський, Берездівський, Славутський, Плужненський, Волочеський райони) – 2250 господарств. Передбачалося розпочати відправку ешелонів з виселеними з 20 травня, оголосивши про це останнім за 7-8 днів до вантаження [8].

17 травня 1936 р. бюро Вінницького обкому КП(б)У заслухала доповідь начальника Вінницького обласного управління НКВС Д. Соколинського про стан підготовчої роботи з переселення. В схваленій з цього приводу постанові говорилося: «Схвалити роботу комісії з підбору контингентів переселенців.

Зобов'язати уповноважених обласної комісії та райвідділи НКВС сумлінно перевірити списки переселенців, з'ясувати чи серед родин переселенців нема

родин червоноармійців та комсомольців. Виявлені родини червоноармійців та комсомольців зі списку переселенців виключити, замінивши їх резервом.

Про наслідки цієї перевірки і виконання цієї директиви зобов'язати уповноважених обласної комісії та райвідділи НКВС сповістити обласну комісію спеціальною запискою не пізніше 25 травня.

Някі нормативи встановлені в ході операції щодо виселення населення України в цілому та польського і німецького зокрема, ніяким чином не витримувались. Вони повністю залежали від позиції союзних, республіканських, місцевих партійних та радянських органів, спецслужб, їх пропозиціями у окремих регіонах.

Так попередньо планувалося виселити з території України, в першу чергу, до Казахстану 6-7 тис. родин. Однак ці ліміти, очевидно, вважалися недостатніми. Тому вже на початку 1936 року в усіх партійно-державних документах проходить вже зовсім інша цифра – 15 тис. родин.

Пізніше в листі народного комісара внутрішніх справ Г. Ягоди чомусь фігурувала вже зовсім інша цифра – 17 тис. господарств. «З цього контингенту 3 тис. господарств вселяють до існуючих трудпоселень НКВС Карагандинської області, з них на 1 тис. господарств побудову житла проводити непотрібно; 2 тис. господарств розселяються тимчасово в клубах, школах і так далі. Ці переселенці будуть використані на будівництві для інших переселенців, які у міру закінчення будівництва будуть селитися в нові селища.

17 тис. господарств будуть розселені на знову відведених земорендах в Акмолинському і Сталінському районах Карагандинської області, для чого потрібно організувати нові 14 селищ і облаштувати житлове, комунально-побутове і господарське будівництво.

Це будівництво, а також сільськогосподарський устрій переселених буде проведено ГУЛАГом НКВС» [9].

Пізніше з'ясувалося, що Казахстан практично не був готовий до переселення такої кількості осіб. У першого секретаря Карагандинського району ВКП(б) Амосова не залишалось ніякого виходу, як 17 липня 1936 року звернутися з листом до Й. Сталіна, в якому він виклав всі ті нездоланні труднощі, перед якими опинився Карагандинський обласний комітет партії: «Так на виконання рішення ЦК і Раднаркому СРСР від 28 квітня 1936 року в Карагандинську область Казахської АРСР повинно бути розселено 15 тис. господарств переселенців з України, загальною кількістю населення 45 тис. чоловік, рахуючи за середній склад сім'ї – 3 особи. За станом на 10 липня ц.р. фактично вже завезено в область 5535 переселенських господарств з кількістю душ населення 26778 чоловік, або в середньому на одну родину – 4,8 чоловік, замість запланованих 3-х. Ця обставина, при завозі 15 тис. господарств збільшить контингент до 72 господарств, замість 45 тис., або рівно на 27 тис. – 60% накресленого плану. План житлового будівництва НКВС, складений з розрахунку забезпечення житловою площею 45 тис. чоловік у нормі 2,5 квадратні метри на чоловіка обсягом 731983 кубометри; вказаний обсяг житлового будівництва на фактично збільшуваний контингент (до 72 тис. чол.) складає лише 1,5 квадратні метри на людину, що створить надмірну житлову перенаселеність з витіканочими з цього наслідками» [10].

Подібна ситуація обумовила постанову Раднаркому СРСР від 5 вересня 1936 року в якій Народні комісаріати внутрішніх справ СРСР та УРСР, Раднарком УРСР зобов'язувалися дотримуватися тієї кількості переселюваних, яка була визначена попередніми нормативами [11].

Створення спецпоселень, як правило, здійснювалось з нульового циклу у найвіддаленіших степових районах Казахстану. Лише працелюбність українців, поля-

ків і німців дозволила звести, хоча і примітивні, але придатні до життя бараки і будинки, побудувати медичні пункти, школи, приміщення господарського призначення. Для подальшої розбудови спецпоселень практично не вистачало коштів. В зв'язку з цим 22 квітня 1937 року голова Раднаркому Казахстану І. Ісаєв звернувся до голови союзного уряду В.М. Молотова з проханням виділити більше 5 млн. крб. для подальшого житлового, промислового і господарського будівництва [12].

Однак цих мізерних коштів не вистачало для розміщення і облаштування депортованих, організацію їх праці, налагодження необхідного харчування їх надалі. 21 вересня 1937 року політбюро ЦК ВКП(б) було змушене піти назустріч наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжову про виділення з резервного фонду союзного уряду 30 млн. крб. для покриття витрат по організації семи лісозаготівельних таборів» [13].

Депортації польського та німецького населення здійснювалися також в ході масових операцій, розроблених органами НКВС та санкціонованих вищим політичним керівництвом країни. 11 серпня 1937 року Народний комісаріат внутрішніх справ Союзу РСР видав наказ про заходи по розгрому антирадянської роботи польської розвідки та диверсійно-повстанської низівки «ПОВ» – «Польської організації військової». У місцеві органи НКВС був направлений лист наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, в якому викривалась «фашистсько-повстанська та терористична діяльність» польської розвідки в СРСР. На виконання зазначеного наказу 16 серпня 1937 року нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський зобов'язав місцеві органи НКВС: «з 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, в першу чергу, по Червоній Армії, військових заводах, оборонних цехах, по залізничному, водному, повітряному транспорту, в електросиловому господарстві, на газових та нафтопереробних заводах» [14].

Масштабність цієї операції засвідчує доповідна записка І. Леплевського М. Єжову, в якій повідомлялося, що на 1 листопада 1937 року в Україні по польській операції заарештовано 19030 чол. Одночасно з цим висловлювалося прохання щодо продовження терміну польської операції.

Не менш масштабно здійснювалася в областях республіки операція «по німецькій лінії», скерована Наркоматом внутрішніх справ СРСР і підтверджена наказом НКВС УРСР від 25 липня 1937 року [15].

Характерно, що масові депортації населення здійснювалися на тлі безцеремонного згорання політики коренізації, яка широко популяризувалася більшовицькою партією на початку 20-х років. Виконавши свою роль у великій багатонаціональній країні, вона перестала відповідати установкам партійно-державного керівництва СРСР, яке взяло курс на ствердження і зміцнення тоталітарної системи.

У Вінницькій області, зокрема, масові депортації польського населення супроводжувалися скороченням польських сільрад. Так якщо на початку 30 років в зазначених областях нараховувалась 71 польська сільрада, то після перевірки, проведеної Вінницьким обкомом партії за дорученням ЦК КП(б)У було реорганізовано з польських на українські 20 сільрад, в 1935 р. – 39 сільрад, на початку 1936 року залишилось лише 12 польських сільрад, які доживали свої останні дні [16].

Більше ніж по 51-й польській сільраді була проведена перевірка складу голів, заступників, секретарів і членів сільрад. В результаті цієї перевірки було знято з роботи 155 керівників місцевих сільрад.

Як повідомляло обласне управління НКВС, перевірка викрила «велику засміченість ряду СР класово ворожим контрреволюційним елементом». В документах спецслужб особливо акцентувалась увага на сільрадах с. Тріски (Антонінського району), а також Слобідки-Красилівської, Таденушпалю [17].

Керівники польських сільрад, місцева інтелігенція штучно притягувалася до розгорнутої у всесоюзному масштабі т.зв. антирадянської контрреволюційної

організації «Польська організація військова». Про свою роботу у ліквідації згаданої «антирадянської організації» було чим звітуватися начальнику управління НКВС по Вінницькій області майору державної безпеки Д. Соколинському, який в своїй довідці Вінницькому обкому КП(б)У від 13 липня 1936 року писав: «В 1935 році на території Вінницької області існували 52 польські національні сільради та 151 польська школа. Ці сільради і школи були створені завдяки широко розгорнутій контрреволюційній націоналістичній роботі польської КР організації «ПОВ» з штучного ополячення українського населення. В результаті проведеної роботи з підбору і вивченню матеріалів по національних сільрадах і польських школах було встановлено, що переважна більшість таких створювалось штучно. Згідно з рішенням директивних органів обласним партійним комітетом проведена реорганізація польських національних сільрад і шкіл, в результаті чого на території Вінницької області залишено тільки 13 національних сільрад і 35 польських шкіл. В процесі ретельної проробки нашим апаратом учительських кадрів польських шкіл і складу національних сільрад була виявлена надзвичайна засміченість таких контрреволюційним і націоналістичним елементом. З 430 польських вчителів, компрометуючі матеріали здобуто на 134. Також здобуто компрометуючі матеріали на 27 голів національних сільрад та 21 секретаря. Всі ці особи зняті з роботи і піддані оперативній розробці [18].

В ході масових депортацій населення та інших репресивних заходів були практично ліквідовані громади священнослужителів та віруючих католиків. Якщо в кінці 1935 на початку 1936 років на Поділлі здійснювало богослужіння 10 ксьондзів, то на липень 1936 року – лише 2-х в м. Кам'янець-Подільському та Ярмолинецькому районі. Місцеві владні структури ставили собі в заслугу, що на зазначений період регулярно діючих костьолів на території Вінниччини практично не існувало, а священнослужителі і віруючі були або репресовані судовими та позасудовими органами, або депортовані за межі республіки. Вже згадуваний нами Д. Соколинський був змушений визнати: «Арешти ксьондзів і контрреволюційного релігійного активу супроводжувались реагуванням з боку контрреволюційних релігійників, в основному, які зводяться до того, що Радянська влада квапить закривати костьоли і заарештовувати ксьондзів в зв'язку з підсиленою підготовкою до війни, для звільнення тилу від підозрілого елемента, який може в момент війни організовано під керівництвом ксьондзів виступити проти Радянської влади. В основному, переселення розцінюється поляками як підготовчий захід до війни між РСРП і Польщею» [19].

Неправдивість цього твердження полягає в тому, що переважна більшість поляків, які проживали в Україні, вже давно втратила зв'язок з своєю історичною батьківщиною, погано володіла польською мовою, мала серйозні прогалини в знанні своєї рідної культури. Однак, це ніякою мірою не завадило партійно-державному керівництву РСРП та УРСР розглядати їх як потенційних зрадників своєї батьківщини, чинити масові і нічим невинувачені злочиння проти них і їх сімей. Відомо, що переважна більшість звинувачених у зв'язку з «Польською організацією військовою» отримала найсуворіші вироки, включаючи вищу міру покарання. Однак жертвами сваволі стали й члени їх сімей, які в особливому порядку виселялися за межі України. Не маючи змоги зробити глибокий аналіз загальної кількості всіх засланих членів родин в межах усієї України або якоїсь окремо взятої області ми взяли для прикладу Антонінський район сучасної Хмельницької (на той момент Вінницької) області, в якому протягом 1934-1936 років було депортовано за межі України, або у східні області УРСР близько 3 тис. родичів, звинувачених у справі «ПОВ» [20].

Список використаних джерел:

1. Бугай М.Ф. 20-40-е годы: депортация населения с территории европейской России / М.Ф. Бугай // Отечественная история. – 1992. – №4. – С. 40.
2. ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.12, арк.354.
3. Там само, арк.344.
4. Там само, арк.346.
5. Державний архів Вінницької області, ф.136, оп.3, спр.57, арк.9.
6. Державний архів Вінницької області, ф.136, оп.3, спр.362, арк.2.
7. Там само, арк.25-34.
8. Там само, арк.50.
9. ДАРФ, ф.5446, оп.12, спр.209, арк.72.
10. Там само, арк.2.
11. Там само, арк.1.
12. ДАРФ, ф.20-сс, оп.20, спр.447, арк.25-27.
13. РДАНИ, ф.89, оп.73, спр.28, арк.1.
14. Ковтун Г. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г. Ковтун, В. Войналович, Ю. Данилюк // Реабілітовані історією. – К. ; Полтава, 1992. – С. 43.
15. Там само. – С. 22-23.
16. Державний архів Вінницької області, ф.136, оп.3, спр.371, арк.1.
17. Там само, арк.3.
18. Там само, арк.5-6.
19. Там само, арк.5-6.
20. Підрахунки здійснені на основі анкет опитування в процесі реалізації Державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

The paper investigates mass evictions, resettlement and deportations of Ukrainian citizens by national traits, which took place in the second half of the 1930's. The activities of special commissions on resettlement, created in the regions and problems of the organization of special settlements in Kazakhstan, are covered.

Key words: resettlement, eviction, deportation, special commissions, families.

Отримано: 22.12.2017

УДК 353.2+323.14+908

А. Л. Зінченко

Науково-дослідний інститут українознавства

**ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ
ВЛАДНИХ СТРУКТУР ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПОЧАТКУ 2000-х**

Проаналізовано ідейне наповнення, кадрові орієнтири гуманітарної політики та політики пам'яті властей Луганщини, її залежність від російської імперської пропаганди.

Ключові слова: інформаційна агресія, мовно-культурна агресія, гуманітарна політика, гуманітарна криза, політика пам'яті, війна пам'ятників.

Гуманітарна криза в Донецькому краї розгорталася як криза певної системи відносин між соціальними групами: визначальні риси поведінкових моделей одних сформувалися ще в советській системі соціокультурних орієнтирів, інші ж стали носіями нових соціокультурних й політичних реалій, сформо-